SANTRAUKA

Įvadas

Holokaustas – viena baisiausių pasaulio tragedijų, nusinešusi šešių milijonų žydų gyvybes, tarp jų ir pusantro milijono vaikų, bei milijonus kitų Europos tautų gyvybių, kuomet naciai ir jų bendrininkai naikino žmones dėl jų etninės kilmės ar politinių įsitikinimų. Nacių vykdytas sisteminis Europos žydų naikinimas yra nesuvokiamas blogis. Antisemitinės ideologijos ir arijų rasės pranašumo vardan vykdyti žiaurumai Aušvico, Belzeco, Sobiboro, Treblinkos ir kitose koncentracijos stovyklose bei žudynių vietose visuomet išliks atmintyje.

Holokaustas – tai ir viena stambiausių organizuotų vagysčių istorijoje, kuria pasinaudojo Trečiasis reichas ir Ašies valstybės, siekdamos sunaikinti bet kokius žydų gyvenimo ir kultūros pėdsakus Europoje. Nuosekliai ir brutaliai vykdytas masinis turto grobstymas iki šiol neturi sau lygių. Grobstomi buvo tiek verslai, tiek žemės sklypai, namai, kultūrinės ir religinės paskirties pastatai, kaip antai sinagogos, religinėms apeigoms naudojami daiktai, kapavietės, mokyklos ir bendruomenių namai. Jei dar pridėtume 600 000 pavogtų paveikslų, iš kurių 100 000 taip ir nebuvo rasti, vagystės mastai tampa akivaizdūs.

Holokaustą išgyvenęs Nobelio premijos laureatas Elie Wiesel'is, 2009 m. birželį dalyvaudamas Prahos Holokausto laikotarpio turto konferencijoje, kurios metu buvo priimta Terezino deklaracija, pateikė šią gėdingą istoriją naujoje šviesoje:

„Pabandykite išmatuoti jų bjaurių nusikaltimų atgrasumą: jie vogė ne tik turtingųjų turtus, bet ir vargšų nepriteklių… Aš tik vėliau suvokiau, kad mūsų taip niekingai vadinamas Holokaustas vyko ne vien dėl politinio diktato, rasinės ideologijos ar užkariavimo tikslais, bet ir … finansiniais sumetimais, – tai buvo valstybiniu lygiu organizuotas apiplėšimas…“

****

Ši ataskaita parengta vadovaujantis JAV prezidento Donaldo Trumpo 2018 m. gegužės 9 d. pasirašyto įstatymo dėl neatidėliotino teisybės atstatymo Holokaustą išgyvenusiems asmenims, nesulaukusiems kompensacijos (*angl. Justice for Uncompensated Survivors Today Act [PL 115-171]*, toliau dokumente – JUST įstatymas), 2b dalimi. Ataskaitoje apžvelgiami 46 iš 47 šalių, kurios pritarė Terezino deklaracijai, priimtai Prahos Holokausto laikotarpio turto konferencijoje 2009 m. birželį, įstatymai ir taikomos politinės nuostatos. (Jungtinės Amerikos Valstijos taip pat pritarė minėtai deklaracijai, tačiau šios ataskaitos apimtyje JAV nacionalinė ataskaita nėra pateikiama dėl žemiau išvardytų priežasčių.) Vienas svarbiausių konferencijos tikslų buvo suteikti galimybę nustatyti, sugrąžinti arba kompensuoti už neteisėtai areštuotą ar perduotą turtą Holokausto metu. JUST įstatymo 1a dalyje pateikiamas „neteisėtai areštuoto ar perduoto“ turto apibrėžimas apima konfiskavimą, nusavinimą, nacionalizavimą, priverstinį turto išpardavinėjimą ar perdavimą Holokausto metu ar komunistų valdymo metu atitinkamoje šalyje.

Terezino deklaracijoje pabrėžiama, kaip svarbu sugrąžinti privačią nuosavybę ir (arba) suteikti kompensaciją už ją, ir kreipiamasi į valstybes, kad šios, jei dar taip nepadarė, įgyvendintų nacionalines programas, skirtas išspręsti nekilnojamojo turto klausimą, įskaitant nacių, fašistų ar jų bendrininkų konfiskuotą privačią, bendruomenių ar be paveldėtojų likusią nuosavybę. 2009 m. deklaracijoje ir jį lydinčiajame 2010 m. gairių ir geros praktikos dokumente raginama ieškinius nagrinėti sąžiningai ir išsamiai, nediskriminuojant nei pilietybės, nei gyvenamosios vietos atžvilgiu, taip pat „skubiai, paprastai, prieinamai, skaidriai, neuždedant naštos ir papildomų išlaidų individualiam ieškovui“.

Ypatingojo pasiuntinio Holokausto klausimais prašymu JAV ambasados parengė ataskaitų apie padėtį atskirose šalyse projektus, pasitelkdamos informaciją, kurią suteikė

užsienio šalių valstybės tarnautojai, bendruomeninės organizacijos, nevyriausybinės organizacijos, akademikai ir kt. Surinkęs šią informaciją, Ypatingojo pasiuntinio biuras Vašingtone išanalizavo ir daugiau informacijos bei konsultavosi, kiek įmanoma, su JAV ir tarptautiniais restitucijos žinovais bei organizacijomis, įskaitant akademikus, bendruomenių lyderius ir atitinkamas JAV vyriausybės bei nevyriausybines organizacijas.

Šioje ataskaitoje aprašomos visos pagrindinės Terezino deklaracijoje nurodytos sritys. Konteksto dėlei, visos 46 ataskaitos pradedamos trumpa istorine Holokausto konkrečiose šalyse apžvalga. Tuomet pateikiama glausta šalies įstatymų ir įgyvendinamos politikos, susijusios su nekilnojamojo ir kilnojamojo privataus, (religinių) bendruomenių ir be paveldėtojų likusio turto grąžinimu ir kompensavimu už jį, santrauka bei vertinimas. Pagrindinis dėmesys šiose ataskaitose skiriamas Holokausto laikotarpiu nusavintam turtui, tačiau, kur galima, nagrinėjami ir su komunizmo laikotarpiu nacionalizuotu turtu susiję klausimai. Ataskaitų pabaigoje pateikiamas šalies įsipareigojimų pagal Terezino deklaraciją laikymosi įvertinimas, aprašant, kaip šalyje prisimenamas ir minimas Holokaustas, ar archyvai suteikia reikiamą prieigą ieškantiems dokumentų, padedančių nustatyti ir grąžinti turtą, taip pat, kaip yra vykdomas švietimas apie Holokaustą. Abėcėlės tvarka pateikiamos šalių ataskaitos skiriasi savo apimtimi ir detalumu, priklausomai nuo prieinamos informacijos ir padėties šalyje. Čia pateikiami pagrindiniai įvykiai šalyse iki 2019 m. gruodžio 5 d.

Ataskaitose atspindimas JAV vyriausybės įsipareigojimas siekti atitaisyti skriaudą Holokausto aukoms, išgyvenusiems ir jų paveldėtojams bei pateikti aptarimui geriausios praktikos pavyzdžius, kuriuos pasitelkus galima įgyvendinti valstybių prisiimtus įsipareigojimus pagal Terezino deklaraciją. Tikimės, jog ši ataskaita Kongresui bus naudinga, kai bus svarstomas jo vaidmuo sprendžiant klausimus, tiesiogiai susijusius su Holokaustą išgyvenusiųjų ir jų šeimų, daugelis kurių gyvena Jungtinėse Amerikos Valstijose, gerove.

Bendrai paėmus, ši ataskaita yra daugiau aprašomojo nei nurodomojo pobūdžio. Čia pateikiama informacija apie tai, ką šalys, pritarusios Terezino deklaracijai, nuveikė įgyvendindamos savo įsipareigojimus per dešimtmetį po jos priėmimo. Ir nors joje nurodoma, jog kai kurioms šalims geriau nei kitoms sekėsi įgyvendinti savo įsipareigojimus, čia taip pat pabrėžiama, jog visos šalys galėtų įdėti dar daugiau pastangų atitaisant skriaudą, praėjus beveik 75 metams po Holokausto.

Nors Kongresas nėra įpareigojęs apžvelgti JAV įstatymų ir vykdomos politikos, tyrimas visgi nušviečia ir mūsų šalies iššūkius įgyvendinant Terezino deklaracijos nuostatas. 2000 m. Jungtinės Amerikos Valstijos, bendradarbiaudamos su Švedija ir kitomis šalimis, atliko esminį vaidmenį kuriant Tarptautinį Holokausto atminimo aljansą (IHRA), į kurį vėliau įsijungė dar 34 šalys. Šis lyderės vaidmuo pabrėžia Jungtinių Amerikos Valstijų atsakomybę toliau šviesti Amerikos žmones apie Holokausto istoriją ir išmoktas pamokas. Įdomumo dėlei, 2018 m. Žydų materialių ieškinių Vokietijai konferencijos (*angl. Claims Conference*) atliktas tyrimas parodė, jog 41 proc. suaugusių amerikiečių nežino, kas yra Aušvicas, o 18-34 metų amžiaus grupėj tokių buvo 66 proc. Šiuo metu tik 12-oje Amerikos valstijų reikalaujama, kad vidurinėse mokyklose būtų mokoma apie Holokaustą.

Pradžia Jungtinėse Amerikos Valstijose buvo daug žadanti. Buvo vykdomi tyrimai kilmei nustatyti, grąžinami meno kūriniai, sukurtas interneto puslapis, palengvinantis ieškinių pateikimo procesą. Tačiau vėliau Amerikos muziejai pradėjo prieštarauti pavogtų meno kūrinių grąžinimui, taip pažeisdami Vašingtono principus dėl nacių konfiskuotų meno kūrinių bei Terezino deklaracijos principus. Atsakydamas į tai, Kongresas 2016 m. priėmė įstatymą dėl Holokausto metu nusavintų meno kūrinių gražinimo (vadinamąjį HEAR įstatymą). Amerikos muziejai taip pat vangiau nei jų europiniai kolegos Vokietijoje, Austrijoje ir Nyderlanduose atlieka kilmės nustatymo tyrimus. Viena iš priežasčių yra tai, kad daugelis muziejų JAV nėra valstybiniai (priešingai nei meno muziejai Europoje), o jiems

vadovaujantys direktoriai nemato reikalo daug dėmesio skirti meno kūrinių kilmės nustatymui. Dar viena priežastis, kartais trukdanti nustatyti galimai nacių pavogtus meno kūrinius, yra pasenusi programinė įranga.

Nepaisant šių veiksnių, Jungtinės Amerikos Valstijos pirmauja pasaulyje pagal Holokausto laikotarpio meno grąžinimo teisėtiems šeimininkams mastus. Didelę įtaką tam turėjo griežtos JAV vyriausybės nuostatos šiuo klausimu. Iki šios dienos daugelis stambių restitucijos susitarimų buvo įgyvendinta būtent JAV. Pavyzdžiui, buvo sudaryti susitarimai su Šveicarija (slaptos banko sąskaitos), Vokietija (vergovė ir priverstinis darbas, draudimas, nuosavybė), Austrija (vergovė ir priverstinis darbas, draudimas, privati nuosavybė), Prancūzija (banko sąskaitos ir deportacija Prancūzijos geležinkeliuose), taip pat restitucijos susitarimai ir atsiskaitymai daugelyje Vidurio ir Rytų Europos šalių.

Apžvelgus į gera linkme žengtus žingsnius bei trūkumus, valstybės yra raginamos dėti daugiau pastangų įgyvendinti Terezino deklaracijos įsipareigojimus. Šioje ataskaitoje pateikiamos įvairios galimybės ir inovatyvūs požiūriai, kurie galėtų padėti šalims prisiimti atsakomybę ir atitaisyti ekonominę bei kitokią skriaudą, kurią patyrė Europos žydai ir kitos nacių persekiojimo aukos Holokausto metu.

2009 m. Terezino deklaracijoje buvo pripažinta, kad nedelsiant turi būti pagelbėta stokojantiems Holokaustą išgyvenusiems asmenims. Praėjus dešimtmečiui būtinybė užtikrinti, kad Holokaustą išgyvenusieji asmenys savo paskutines dienas praleistų oriai, yra didesnė nei bet kada. Ieškinių konferencijos duomenimis, 2018 m. pasaulyje gyveno beveik 415 000 Holokaustą išgyvenusių asmenų. Skurde ar arti skurdo ribos gyvenančių asmenų yra: 32 proc. iš 174 000 gyvenančių Izraelyje; 35 proc. iš beveik 80 000 gyvenančių Jungtinėse Amerikos Valstijose; beveik 90 proc. iš apie 56 000 gyvenančių buvusios Sovietų Sąjungos teritorijoje.

Elie Wiesel'io 2009 m. Prahos konferencijoje išsakyti žodžiai kviečia mus imtis veiksmų:

„Jie pakankamai išgyveno. Ir pakankamai žmonių pasipelnė iš jų kančios. Kodėl mums nepadarius visko, kas įmanoma, nepasinaudojus visais įmanomais fondais, kad padėtume jiems paskutinius gyvenimo metus pragyventi saugiai, oriai ir ramiai?“

****

<u>Pagrindinės JUST įstatymo ataskaitos išvados</u>

Jungtinių Amerikos Valstijų piliečiai yra tiesiogiai veikiami kitų, šioje ataskaitoje aprašomų šalių pastangų įgyvendinti savo įsipareigojimus pagal Terezino deklaraciją. Jungtinėse Amerikos Valstijose gyvena antra pagal dydį Holokaustą išgyvenusių asmenų ir jų paveldėtojų populiacija pasaulyje.

Šalims dar liko nemažai nuveikti, kad praėjus 75 metams po Antrojo pasaulinio karo ir 10 metų po Terezino deklaracijos priėmimo bent iš dalies būtų atitaisyta skriauda, kurią patyrė Holokaustą išgyvenusieji ir jų paveldėtojai, kai naciai ir jų bendrininkai po Antrojo pasaulinio karo neteisėtai konfiskavo ar komunistai nacionalizavo jų turtą.

Ataskaitoje minima, jog nedidelė Terezino deklaraciją pasirašiusių šalių dalis dar nėra priėmusi įstatymų dėl nekilnojamojo turto restitucijos. O šalyse, kurios tokius įstatymus yra priėmusios, nemažai ieškovų susiduria su diskriminacija pilietybės ir gyvenamosios vietos atžvilgiu arba negali pasinaudoti šia galimybe dėl sunkiai įveikiamų administracinių kliūčių. Restitucijos klausimas kiekvienoje šalyje yra unikalus, nelygu kokia jos istorinė patirtis ar priimti įstatymai. Daugelis Vakarų Europos šalių sugebėjo priimti su restitucija susijusius įstatymus beveik iš karto po Antrojo pasaulinio karo, tačiau Vidurio ir Rytų Europos šalys turėjo visai kitokią istorinę patirtį. Pasak Europos Holokausto paveldo instituto *(angl. European Shoah Legacy Institute)* 2017 m. ataskaitos:

„Sukurti sėkmingus restitucijos planus buvo nedaug laiko, nes šias šalis užvaldė komunistų režimas, kolektyvizavęs ir nacionalizavęs privačią nuosavybę. To pasekoje, praėjusio amžiaus dešimtojo dešimtmečio ir pirmojo šio amžiaus dešimtmečio laikotarpiu priimti įstatymai privalėjo įtraukti daugiau skirtingų aspektų: atsižvelgti į ilgesnį laikotarpį ir daugiau nuosavybės. Dažnu atveju, Holokausto metu konfiskuota nuosavybė po komunizmo žlugimo nėra įtraukiama į restitucijos įstatymus.“

Nemažai ieškinius pateikusių asmenų susidūrė su vangiu biurokratų požiūriu. Kai kuriose šalyse bylų nesugebama išspręsti dešimtmečiais. Pavyzdžiui, Bosnijoje ir Hercegovinoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje vis dar nėra priimti įstatymai dėl privataus nekilnojamojo turto restitucijos. Lenkijoje, kurioje prieš Antrąjį pasaulinį karą gyveno didžiausia Europos žydų populiacija (apie 3,3 milijonus), taip pat nėra priimta įstatymų, visapusiškai apimančių nuosavybės restitucijos ar kompensacijos už konfiskuotą turtą Holokausto metu. Tad Lenkija išlieka vienintele Europos Sąjungos šalimi nare, neišsprendusia rimtų Holokausto laikotarpio problemų. Rumunijoje yra priimti įstatymai dėl Holokausto laikotarpio privačios nuosavybės, tačiau bylų nagrinėjimas yra apsunkintas ar praktiškai neįmanomas žmonėms, gyvenantiems JAV ir kitose šalyse.

Žydų bendruomenės visoje Europoje vis dar susiduria su iššūkiais, atgaunant ar gaunant kompensacijas už nacių ar komunistų valdymo laikotarpiais konfiskuotą, sunaikintą ar nacionalizuotą bendruomenių ir religinį turtą. Pavyzdžiui, Kroatijoje restitucijos klausimas yra keblus, nes daugelis pastatų buvo naudojami bendruomenių, o ne religiniais tikslais, arba priklausė juridiniam asmeniui, kuris oficialiai nepriklausė žydų bendruomenei. Daugelis Holokaustą išgyvenusių asmenų ir jų paveldėtojų negali pateikti ieškinių dėl privačios nuosavybės grąžinimo, nes pagal Kroatijos restitucijos įstatymą grąžinimas yra ribojamas pilietybės atžvilgiu, taip pat taikomos painios procedūros, beigi trūksta politinės valios. Daugelyje šalių pasitaikančios biurokratinės kliūtys, politinės valios trūkumas ir panašios priežastys trukdo spręsti klausimus, susijusius su žydų bendruomeninio turto ieškiniais. Pavyzdžiui, Lenkijoje apie pusę iš 5 500 ieškinių dėl žydų bendruomeninio turto, pateiktų vadovaujantis 1997 m. restitucijos įstatymu, taip ir nėra išspręsti, o apie pusę teismą pasiekusių ieškinių buvo atmesti.

Politinis pasipriešinimas buvo vienas iš veiksnių, privertęs Latvijos vyriausybę atsisakyti įstatymo, kurio pagrindu būtų užtikrinta minimali nedidelės likusios Latvijos žydų bendruomenės nustatytų daugiau nei 200 bendruomeninių pastatų restitucija, projekto. Šiuo ir kitais atvejais tiek politinės priežastys, tiek ir su restitucija siejami finansiniai kaštai, lėmė konkrečių veiksmų įgyvendinimo atidėjimą. Be politikavimo nebuvo apsieita ir 2017 m. Lenkijoje bei 2011 m. Kroatijoje, kur vyriausybių pateikti įstatymų projektai ar pataisos vėliau buvo atsiimtos. Kai kuriose šalyse pastangos įgyvendinti pagal Terezino deklaraciją prisiimtus įsipareigojimus buvo kai kurių politikų sutiktos atvirais antisemitiniais pareiškimais.

Tai, kad per 75 metus daugelis žydų bendruomenių negalėjo susigrąžinti sinagogų, mokyklų ir bendruomenių centrų, kurie kažkada palaikė religinį ir bendruomeninį gyvenimą, turėjo svarbių padarinių, greičiausiai prisidėjusių ir prie to, kad po Holokausto tragedijos, einant metams, žydų bendruomenės kai kuriose Europos šalyse traukėsi ir mažėjo. Tai buvo numatyta bei pabrėžta ir Terezino deklaracijoje: „labai svarbu sugrąžinti bendruomeniniais ir religiniais tikslais naudotą nekilnojamą turtą, kuris gali padėti atnaujinti ir suintensyvinti žydų kultūrinį gyvenimą, taip užtikrinant jo ateitį, prisidėti prie Holokaustą išgyvenusių asmenų gerovės ir puoselėti žydų kultūrinio paveldo išsaugojimą.“ Šioje ataskaitoje nurodoma, jog daugelis valstybių siekia įgyvendinti Terezino deklaracijos tikslus. Pavyzdžiui, nors Lietuvos vyriausybė prisiėmė savo įsipareigojimus, susijusius su bendruomeniniu turtu, 2011 m. priimdama „Geros valios kompensacijos įstatymą“, jai išliko užduotis įgyvendinti privačios nuosavybės restituciją, ypač kalbant apie JAV piliečius ar kitų šalių piliečius, kurie neturi

Lietuvos pilietybės. 2011 m. priimto įstatymo pagrindu sukurto fondo dėka remiami Holokaustą išgyvenę asmenys Lietuvoje ir bendrai teikiama pagalba Lietuvos žydų bendruomenės gerovei užtikrinti.

Terezino deklaracijoje pabrėžiama, jog daugelis Holokausto aukų žuvo nepalikusios įpėdinių, ištisos šeimos buvo sunaikintos, todėl Holokausto metu nusavintas turtas galėtų prisidėti prie vargingiau gyvenančių Holokaustą išgyvenusiųjų gerovės bei remti pastangas mokyti apie Holokausto priežastis ir pasekmes. 2009 m. Prahos konferencijoje dalyvavusios šalys manė, kad, atsižvelgiant į unikalias Holokausto aplinkybes, būtų netinkama turtą, kuris dėl Holokausto liko be paveldėtojų, atiduoti valstybei. Deja, be paveldėtojų likusio privataus nekilnojamojo turto restitucija ar kompensacija per pastaruosius dešimt metu judėjo žymiai lėčiau nei kiti su Holokaustu susiję restitucijos aspektai.

Visų pirma, šalys yra susirūpinusios tuo, kad po nacių vykdyto žydų naikinimo be paveldėtojų likusio turto mastai, tad ir kompensacijos mastai, yra labai dideli. Šalių ataskaitose galima pamatyti, jog sprendžiant šį klausimą buvo bendradarbiaujama su žydų bendruomenėmis ir pasitelkiama įvairių mechanizmų. Pavyzdžiui, kai kuriais atvejais buvo grąžinama dalis be paveldėtojų likusio turto ar kito išlikusio turto vertės, šią sumą skiriant dotacijoms ir fondams, remiantiems vargingiau gyvenančius Holokaustą išgyvenusius asmenis, arba siekiant paskatinti nedideles tose šalyse išlikusias žydų bendruomenes. Daugelis Holokaustą išgyvenusių asmenų ir jų paveldėtojų stengiasi parodyti, jog restitucija yra daugiau moralinis, o ne finansinis klausimas, kad restitucija – tai būdas bent iš dalies atitaisyti skriaudą jų mylimiems žmonėms. Kiti siekia gauti lėšų, kad galėtų padėti Holokaustą išgyvenusiems žmonėms gyventi oriai.

2016 m. Serbija tapo pirmąja ir kol kas vienintele šalimi, priėmusia įstatymą dėl be paveldėtojų likusio ir nepareikalauto turto, vadovaujantis 2009 m. Terezino deklaracija. Kiek anksčiau kelios kitos Europos šalys priėmė įstatymus, kurie reglamentuoja arba iš dalies paliečia Holokausto laikotarpio be paveldėtojų likusio ar nepareikalauto turto klausimą. Šios šalys – tai Austrija, Belgija, Prancūzija, Vokietija, Graikija, Vengrija, Italija, Nyderlandai, Šiaurės Makedonija, Norvegija, Rumunija ir Slovakija. Kai kurios šių šalių susijusių įstatymų dar nepradėjo įgyvendinti. Šalys, kurios dar nėra priėmusios įstatymų dėl be paveldėtojų likusio turto, yra Baltarusija, Bosnija ir Hercegovina, Bulgarija, Kroatija, Čekija, Estija, Latvija, Lietuva, Liuksemburgas, Moldova, Juodkalnija, Lenkija, Rusija, Slovėnija ir Ukraina. (Pažymėtina, jog nacių nebuvusios okupuotos šalys ar neturinčios rimtesnių problemų, susijusių su be paveldėtojų likusiu turtu, taip pat nėra priėmusios tokių įstatymų.)

Kalbant apie kilnojamąjį turtą, reikia dar daug nuveikti, kad būtų nustatyti pavogti meno kūriniai ir rastas deramas sprendimas, kaip grąžinti šį turtą teisėtiems savininkams ar jų paveldėtojams. Daugelyje Europos šalių dauguma valstybinių ir privačių muziejų vis dar neatlieka jų meno kolekcijų kilmės nustatymo. Tokie tyrimai yra būtini norint nustatyti, ar šie meno kūriniai nebuvo nacių konfiskuoti ir ar nėra ieškomi. Tik maža dalis šalių yra pradėjusios kurti reikiamą teisinę bazę ir mechanizmus meno kūrinių restitucijai įgyvendinti. Kitų šalių tai dar laukia. Prancūzija, kuri anksčiau labai vangiai atlikinėjo kilmės tyrimus, dabar gi yra vienintelė šalis, kuri klausimus, susijusius su nacių konfiskuotų meno kūrinių nustatymu, grąžinimu ar kompensavimu, yra pavedusi spręsti vyriausybės vadovui, t. y. premjerui. Ir visgi Prancūzija nėra pataisiusi įstatymo, reglamentuojančio, kad viešas kolekcijas sudarantys meno kūriniai, net jei jie buvo nacių konfiskuoti iš privačių kolekcijų, negali būti pašalinti iš valstybinių muziejų. Pavyzdingai kilmę tiriantys ir restituciją vykdantys Nyderlandai neseniai priėmė vadinamąjį „subalansavimo testą“, kuris suteikia teisę muziejams pasilikti nacių konfiskuotus meno kūrinius tuo atveju, jei muziejų interesai viršija šeimų, iš kurių naciai konfiskavo meno kūrinius, interesus. Vengrija yra atlikusi kažkiek tyrimų dėl vogtų meno kūrinių, tačiau restitucijos netaikė ir savo tyrimų neviešino.

Tuo tarpu Rusija iš esmės nacionalizavo daugumą meno ir kultūros kūrinių, surinktų vadinamųjų sovietų trofėjų brigadų, kurios 1945 m. vertę turinčius daiktus iš okupuotų teritorijų (įskaitant Vokietiją) siuntė į Rusiją Nepaisant to, kad Rusija priėmė įstatymą, vadovaudamasi 1998 m. Vašingtono principais dėl nacių konfiskuotų meno kūrinių, ji vangiai tyrinėjo meno kūrinių kilmę, vykdė restituciją ar teikė kompensacijas už nacių iš žydų ir kitų tautų aukų konfiskuotus meno kūrinius, rastus Antrojo pasaulinio karo pabaigoje.

Yra ir teigiamų pokyčių, kuriuos verta pažymėti. Penkios šalys – Austrija, Prancūzija, Vokietija, Nyderlandai ir Jungtinė Karalystė – įsteigė ginčų sprendimo komisijas, kurios tiria ieškinius dėl meno kūrinių, kaip ir numatyta Vašingtono principų dokumente bei Terezino deklaracijoje. Be to, 2019 m. sausį Europos Parlamentas priėmė teisės aktą, kuriuo pripažįstami Vašingtono principai dėl nacių konfiskuotų meno kūrinių. Europos Parlamentas paragino Europos Komisiją paremti visų vogtų vertingų daiktų katalogavimą bei įtvirtinti principus, padėsiančius ateityje spręsti konfliktus dėl kultūrinių vertybių.

Vadovaujantis 2018 m. lapkričio mėn. Jungtine deklaracija, kurią pasirašė Valstybės departamento patarėjas Holokausto laikotarpio klausimais ir Valstybės departamento specialusis pasiuntinys Holokausto klausimais, Vokietija skyrė nemažai lėšų tiek valstybiniams, tiek ir privatiems muziejams kilmės nustatymo tyrimams vykdyti, tuo pačiu pranešdama valstybiniams muziejams, kad, jei šie atsisakytų dalyvauti ieškinių procese, jiems būtų nutraukta federalinė finansinė parama. Vokietija taip pat pavirtino, jog potvarkiai, kuriems ji įsipareigojo paremdama Vašingtono principus bei Terezino deklaraciją, taikomi tiek privatiems muziejams ir kolekcijoms, tiek valstybiniams muziejams.

Dar viena šio tyrimo apimtimi nagrinėjama sritis yra Judaikos, randamos bibliotekose, muziejuose ir kitose saugyklose, nustatymas, katalogavimas ir išsaugojimas; jos sugrąžinimas teisėtiems šeimininkams bei kitiems atitinkamiems asmenims ir institucijoms; ir ypač šventųjų ritinių bei apeiginių daiktų grąžinimas į sinagogas, kur jie galėtų būti naudojami pagal paskirtį. Paprastai konfiskuotos Judaikos ir žydų kultūrinių objektų grąžinimas nesulaukia tiek dėmesio, kiek konfiskuoti ir pavogti meno kūriniai. Kai kuriose šalyse, kaip kad pavyzdžiui Baltarusijoje, progresas šioje srityje sustojo. Po Antrojo pasaulinio karo sovietų trofėjų brigados atgabeno šimtus tūkstančių knygų iš Prancūzijos į Minską. Šias knygas grobė *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* – nacių organizacija, kurios užduotis buvo nusavinti žydų kultūrinį turtą. Ekspertų teigimu, daugelis šių knygų šiuo metu yra Minske.

Be to, ši ataskaita trumpai apžvelgia kiekvienos šalies pažangą suteikiant visuomenei ir tyrėjams prieigą prie archyvų, kiek tai įmanoma, ir paruošiant Holokausto metu pavogtus ar perkeltus saugojimui archyvus grąžinimui. Šioje srityje randama daug teigiamų pavyzdžių: Europos Sąjungos bendrajame duomenų apsaugos reglamente numatyta išimtis, skirta archyvams, susijusiems su Holokaustu; vyksta bendradarbiavimas tarp Niujorko YIVO žydų mokslinių tyrimų instituto ir partnerių Lietuvoje, siekiant išsaugoti, skaitmeninti ir apjungti virtualioje erdvėje YIVO prieškarinių archyvų kolekcijas bei skaitmeniniu būdu rekonstruoti istorinę Mato Strašūno biblioteką Vilniuje; tikimasi, kad 2020 m. taps prieinami kariniai archyvai pagal naują susitarimą tarp Graikijos ir JAV Holokausto memorialinio muziejaus.

Galiausiai, kiekvienos šalies ataskaitoje nurodoma, kaip šalims sekasi prižiūrėti memorialines vietas ir skatinti tinkamą Holokausto paminėjimą, įamžinimą, tyrimus bei švietimą, – tai darosi itin aktualu senstant Holokaustą išgyvenusiai kartai. Verta paminėti vieną pasiekimą šioje srityje: buvo išleistos naujos *Rekomendacijos dėl mokymo ir mokymosi apie Holokaustą*, kurias vienbalsiai priėmė Tarptautinis Holokausto atminimo aljansas 2019 m. gruodžio 5 d. Rekomendacijas galite rasti čia: https://www.ushmm.org/teach/fundamentals/guidelines-for-teaching-the-holocaust.

****

Padėkos

Reiškiame nuoširdžią padėką visiems, prisidėjusiems prie šios ataskaitos rengimo. Ypatingai norėtume išskirti visose tyrimo apimamose šalyse besidarbuojančius JAV ambasadų tarnautojus, kurie ne tik atliko tyrimą, bet ir nepailsdami rinko informaciją. Būtent jie suteikė visą pradinę medžiagą kiekvienai ataskaitai, kuri vėliau buvo peržiūrėta vadovaujant Valstybės departamento specialiajai pasiuntinei Holokausto klausimais Cherrie Daniels ir jos profesionalų komandai. Didelę dalį ataskaitoje pateiktos istorinės medžiagos suteikė JAV Holokausto memorialinis muziejus, o su restitucija susiję tyrimai ir ekspertinė informacija gauti iš tyrimų, kuriuos atliko Pasaulinė žydų restitucijos organizacija, Žydų materialių ieškinių Vokietijai konferencija, Europos Holokausto paveldo institutas ir kt. Specialiojo pasiuntinio Holokausto klausimais biuras reiškia ypatingą padėką Valstybės departamento patarėjui Holokausto klausimais, ambasadoriui Stuart'ui E. Eizenstat'ui, kurio parama ir išsamios žinios šioje srityje buvo neapsakomai vertingos.

LIETUVA

Iki Antrojo pasaulinio karo Lietuva buvo svarbus žydų kultūros, ekonomikos ir intelektualaus gyvenimo centras. JAV Holokausto memorialinio muziejaus duomenimis, prieš karą Lietuvoje gyveno apie 160 000 žydų, jie sudarė 7 proc. visos šalies populiacijos. Vilnius, kuriame buvo įsikūrusios net 106 sinagogos ir kurio net 40 proc. populiacijos sudarė žydų tautybės žmonės, kai kurių buvo vadinamas „Šiaurės Jeruzale". 1939 m. prasidėjus Antrajam pasauliniam karui ir 1940 m. sovietams okupavus bei aneksavus šalį Lietuvos žydų populiacija išaugo iki 250 000 dėl pabėgėlių antplūdžio iš Vokietijos okupuotos Lenkijos. Per 1941 m. birželio-liepos mėnesius nacistinė Vokietija okupavo Lietuvą. Užvaldę Lietuvą, naciai ir jų bendrininkai pradėjo masiškai žudyti žydus. Iki 1944 m., kai sovietų armija antrą kartą okupavo Lietuvą, buvo sunaikinta 90 proc. Lietuvos žydų.

2019 m. viduryje Lietuvos žydų populiaciją sudarė mažiau nei 4 000 asmenų, įskaitant ir tuos, kurie emigravo į Lietuvą iš kitų buvusios Sovietų Sąjungos teritorijų.

2011 m. Lietuva priėmė svarbų įstatymą dėl bendruomeninio turto restitucijos. Įstatyme numatyta vienkartinė tiesioginė išmoka Holokaustą Lietuvoje išgyvenusiems asmenims ir 36 milijonų eurų suma Lietuvos žydų projektams paremti, įsteigiant „Gerosios valios fondą" ir išskirstant sumą per dešimtį metų. Šiuo metu nėra jokios teisinės bazės, numatančios privačios nuosavybės teisių atkūrimą asmenims, įgijusiems ar atkūrusiems Lietuvos pilietybę tik po 2001 m., ar neatgavusiems pilietybės. Lietuvoje taip pat nėra priimtų įstatymų dėl be paveldėtojų likusio Holokausto metu nusavinto turto restitucijos.

Lietuvos parlamentas priėmė sprendimą 2020-ais metais pagerbti rabino Elijahu Ben Salomon Zalman'o (žymaus 18-ojo amžiaus rabino, dar žinomo Vilniaus Gaono vardu) atminimą bei Lietuvos žydų istoriją. Paskelbęs 2020 – uosius metus Vilniaus Gaono ir Lietuvos žydų istorijos metais Seimas pabrėžė svarbų Lietuvos žydų indėlį į Lietuvos valstybės plėtrą, jos istoriją, kultūrą ir mokslinius atradimus. Lietuvos vyriausybė, bendradarbiaudama su Lietuvos žydų bendruomene ir kultūros institucijomis, siekia sukurti metus trunkančią atminimo renginių, viešų paskaitų ir parodų programą, skirtą nušviesti apie Lietuvos žydų indėlį ir informuoti visuomenę apie Lietuvos vaidmenį Holokauste.

Privatus nekilnojamas turtas, bendruomenių turtas ir be paveldėtojų likęs turtas

Lietuvos įstatymai dėl privačios nuosavybės teisių atkūrimo numato, kad asmenys, 2001 m. gruodžio 31 d. buvę Lietuvos piliečiais, galėjo pateikti prašymus dėl privačios nuosavybės teisių atkūrimo ar kompensacijos. Iki minėtos datos nesugebėję įrodyti ar atgauti Lietuvos pilietybės prašymo pateikti negalėjo. Šiuo metu nėra jokios teisinės bazės,

kuri tokiems asmenims ar neatgavusiems pilietybės asmenims galėtų suteikti teisę į turto grąžinimą. 2015 m. gegužės mėn. Lietuvos vyriausybė įsteigė komisiją, kuri, be kita ko, turėjo įvertinti, kaip pilietybės klausimas neigiamai paveikia prašymų dėl nuosavybės teisių atkūrimo pateikimą. Teisingumo ministerija pateikė ataskaitą, kurioje buvo apžvelgiami kitų šalių pavyzdžiai, tačiau vėliau vyriausybė šią komisiją atšaukė. Dabartinė vyriausybė, ieškodama sprendimo, tariasi su Seimo nariais ir žydų organizacijomis.

2011 m. Lietuva priėmė įstatymą dėl bendruomeninio turto restitucijos, vadinamąjį Gerosios valios kompensacijos už žydų religinių bendruomenių nekilnojamąjį turtą įstatymą (Gerosios valios kompensacijos įstatymą). Įstatymas buvo priimtas po dešimtmetį trūkusių derybų su Pasaulio žydų restitucijos organizacija ir Lietuvos žydų bendruomene, tuo metu, kai šalyje buvo taikomas griežtas taupymo režimas. Įstatymo pagrindu buvo įsteigtas Gerosios valios fondas ir numatytas finansavimas dviem tikslams: (1) finansuoti Lietuvoje vykdomus Lietuvos žydų projektus religijos, kultūros, sveikatos apsaugos, sporto, švietimo ir mokslo srityse; (2) suteikti vienkartinę 870 000 eurų išmoką, kuri būtų padalinta apie 1 550 Holokaustą išgyvenusių Lietuvos žydų. Gerosios valios fondui buvo numatyti 36 milijonai eurų pirmajam tikslui įgyvendinti per dešimties metų laikotarpį. Ši suma buvo apskaičiuota vadovaujantis numanoma nacionalizuoto ar konfiskuoto bendruomenių turto, kuriam, vyriausybės nuomone, turėtų būti taikoma restitucija, verte. Iki Antrojo pasaulinio karo bendruomenėms priklausė apie 1 500 pastatų, tačiau daugelis jų per karą buvo sunaikinta, todėl jiems netaikoma restitucija ar kompensacija. Žydų bendruomenė pateikė 438 pastatų sąrašą, kad šie būtų įtraukti į bendruomenių pastatų sąrašą, tačiau vyriausybė priėmė tik 152. Gerosios valios kompensavimo įstatymas neleidžia pateikti daugiau pretenzijų dėl žydų religinėms bendruomenėms priklaususio bendruomenių turto.

Kiekvienais metais Gerosios valios fondas gauna apie 3,6 mln. eurų iš Lietuvos vyriausybės įstatyme numatytiems tikslams įgyvendinti. Fondas (kurį sudaro Pasaulinės žydų restitucijos organizacijos ir Lietuvos žydų bendruomenės atstovai) veikia kaip labdaros organizacija. Kadangi jam taikomos viešųjų pirkimų taisyklės ir jis yra prižiūrimas valstybės, jam trūksta laisvės nepriklausomai tvarkyti fondo lėšas. Pavyzdžiui, pasak žydų bendruomenės, nors fondas turi teisę įsigyti valstybei priklausantį žydų bendruomenės centro pastatą Vilniuje, tas pats įstatymas draudžia fondui panaudoti jo lėšas atlikti reikiamai renovacijai. Žydų bendruomenė ragina vyriausybę priimti papildomus teisės aktus, kurie leistų Gerosios valios fondui turėti daugiau laisvės.

2014 m. Lietuva skyrė 2,6 mln. eurų iš ES struktūrinių fondų Lietuvos sinagogoms renovuoti iki 2020 m. Lietuvoje yra registruotos 48 sinagogos. 14 jų yra pavaldžios Lietuvos žydų bendruomenei, likusios 34 – savivaldybėms, kurios yra atsakingos jas išsaugoti ir renovuoti. Lietuva taip pat naudojo Europos ekonominės erdvės finansavimą žydų paveldo atstatymo projektams paremti. Be to, 2019 m. Lietuva skyrė 620 500 eurų iš valstybės biudžeto žydų kultūros ir religiniams pastatams bei lankytinoms vietoms renovuoti. Šalyje galima rasti keletą renovuotų sinagogų pavyzdžių, tarp jų Kėdainiuose, Pakruojyje, Žiežmariuose ir Joniškyje.

Seniausioji Lietuvoje Didžioji Vilniaus sinagoga nukentėjo per Antrąjį pasaulinį karą ir buvo nugriauta. 2015 m. istorikai, architektai ir mokslininkai iš Lietuvos, Jungtinių Amerikos Valstijų ir Izraelio atliko bendrą kasinėjimų projektą, kurio metu rastas 3 451 archeologinis radinys; taip pat buvo aptikta „bima“ (šventovės centrinė dalis) bei rastos dvi ritualinės vonios. Iki šiol vyksta diskusijos, ką daryti su šia radinių vieta. Tarptautiniai ekspertai patarė sinagogos neatstatinėti, o vietoj to – užkonservuoti ir paruošti eksponavimui pamatus ir kitas išlikusios struktūros dalis. Kultūros ministerija vis dar tariasi su skirtingomis interesų grupėmis. Lietuvos vyriausybė ir žydų paveldo išsaugojimo organizacijos Europoje suteikė kelioms likusioms medinėms sinagogoms kultūros paveldo objekto statusą.

Kalbant apie žydų kapaviečių išsaugojimą, vyriausybė 2019 m. patvirtino planus įsteigti nuolatinę ekspoziciją, skirtą pristatyti Šnipiškių žydų kapinių Vilniuje istorijai. Praėjusio amžiaus aštuntajame dešimtmetyje sovietų valdžia virš dalies kapinių pastatė Sporto rūmus. 2014 m. vyriausybė paskelbė, jog planuoja Sporto rūmus rekonstruoti ir paversti juos konferencijų centru. Vyriausybė teigė vykdysianti projektą vadovaudamasi 2009 m. rugpjūčio mėn. susitarimu tarp Lietuvos žydų bendruomenės, Europos žydų kapinių išsaugojimo komiteto ir Lietuvos kultūros paveldo departamento, apsaugojant kapines, jos prieigas bei susijusias teritorijas. Konferencijų centro statybos bei nuolatinės ekspozicijos kapinių istorijai įamžinti įrengimas turėtų būti pradėti 2020 metais. Iki kol bus pradėtos statybos, Vilniaus savivaldybė įrengė barjerus automobiliams ir 10 informacinių lentelių aplink Sporto rūmus trimis kalbomis (lietuvių, anglų ir hebrajų), kuriose įrašyta „Senosios Vilniaus žydų kapinės“.

Kilnojamasis turtas: nacių konfiskuoti ir pavogti meno kūriniai

Už konfiskuotų ir pavogtų meno kūrinių išsaugojimą Lietuvoje atsakingos institucijos yra šios: Lietuvos centrinis archyvas, Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Judaikos tyrimų centras ir YIVO žydų mokslinių tyrimų institutas. Lietuvos vyriausybė nėra priėmusi įstatymų, reglamentuojančių pavogtų meno kūrinių restitucijos. Holokaustą išgyvenę Lietuvos žydai ar jų giminaičiai ieškinių dėl pavogtų meno kūrinių grąžinimo iki 2019 m. sausio mėn. nebuvo pateikę.

Judaika ir žydų kultūros paveldas

Lietuvoje veikia 35 muziejai – 8 nacionaliniai ir 24 regionuose – atsakingi išsaugoti ir tyrinėti žydų kultūros paveldą. Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus yra Lietuvos muziejų konsorciumas, kuris siekia išsaugoti, eksponuoti ir informuoti visuomenę apie Lietuvos žydų meną, kultūrą ir istoriją. 2017 m. muziejus pristatė ekspoziciją, skirtą paminėti Holokaustą išgyvenusio dailininko Samuelio Bako gyvenimą ir darbus. Šiuo metu muziejus siekia įsteigti tarptautinį lėšų rinkimo komitetą, kuris būtų atsakingas renovuoti buvusią Vilniaus geto biblioteką ir transformuoti ją į naują Holokausto ir Vilniaus geto memorialinį muziejų, pakeisiantį dabartinį Holokausto muziejų, dar žinomą „Žaliojo namo“ pavadinimu.

2021 m. Lietuvos vyriausybė ketina renovuoti pastatą buvusiame žydų gete Vilniuje ir ten įkurti atskirą žydų kultūros ir tapatybės muziejų. Vyriausybė ketina skirti apie 5 mln. eurų ES struktūrinių fondų lėšų renovacijai. Šis naujas muziejus priklausys Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejui.

Prieiga prie archyvuose saugojamų dokumentų

Už Lietuvos archyvus atsakingos institucijos, kurios taip pat bendradarbiauja su JAV Holokausto memorialiniu muziejumi, pradėjo archyvų skaitmeninimą. Centriniame Lietuvos archyve saugojami valstybinio lygmens, savivaldybių lygmens, religinių bendruomenių, organizacijų, kitų nevyriausybinių institucijų ir asmeniniai duomenys, – visi šie duomenys yra aktualūs nustatant nuosavybės teises. Archyvuose saugojami duomenys apima piliečių registracijos, gimimo, santuokos ir mirties liudijimus. Archyvuose galima rasti duomenų apie asmenų, gimusių iki 1940 m. birželio 15 d., Lietuvos pilietybės įgijimą. Interesantai gali prašyti duomenų užpildydami formą internete.

1944 m. Lietuvos centrinis archyvas, Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka ir Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka pasirašė bendradarbiavimo sutartį su YIVO žydų mokslinių tyrimų institutu dėl „Edwardo Blanko YIVO Vilniaus skaitmeninių kolekcijų“ projekto įgyvendinimo. Projekto pagrindu ketinama kataloguoti, išsaugoti ir skaitmeninti Lietuvos žydų paveldo duomenis ir knygas Niujorke ir Vilniuje. YIVO buvo įsteigtas Vilniuje, tačiau po Antrojo pasaulinio karo perkeltas į Niujorko miestą.

YIVO institutui priklausančios kolekcijos laikomos tiek Vilniuje, tiek Niujorke. Šis projektas virtualiai apjungs abi kolekcijas ir taip sumažins nesutarimus dėl to, kur kokie eksponatai turėtų būti laikomi. 2017 m. Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje duris atvėrė Judaikos tyrimų centras, kuriam YIVO institutas perdavė apie 170 000 puslapių anksčiau netirtų dokumentų. Per 2018 metus YIVO institutas suskaitmenino daugiau nei 2,6 mln. puslapių knygų ir archyvinių dokumentų bei daugiau nei 950 000 atvaizdų.

Švietimas, minėjimai, tyrimai ir memorialai

2002 m. Lietuva tapo Tarptautinio Holokausto atminimo aljanso nare. Sausio 27 d. šalyje minima Tarptautinė Holokausto atminimo diena. Kiekvienais metais Prezidento sukurta Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti (toliau dokumente – Komisija) organizuoja nuo 10 iki 12 konferencijų mokiniams, su tikslu pristatyti projektus apie Holokaustą ir Lietuvos žydų vaidmenį vietos bendruomenėse. Komisija pabrėžia, kaip svarbu mokiniams mokytis jų vietovių istorijos, bei suteikia galimybę mokiniams apsilankyti Aušvico-Birkenau valstybiniame muziejuje Lenkijoje ir Yad Vashem'o muziejuje Izraelyje. Nors ši tema išlieka labai jautri, Lietuvos vyriausybė pradėjo atvirai diskutuoti apie tiek nacių bendrininkų, tiek žydus gelbėjusių lietuvių vaidmenis Antrojo pasaulinio karo metu.

2002 m. Komisija pradėjo diegti mokytojams skirtą programą „Mokymas apie Holokaustą, nusikaltimų prieš žmoniją prevencija ir mokymas apie toleranciją". Programa padeda mokytojams į savo mokymo programas įtraukti Komisijos atliktus tyrimus; kurti programas, padedančias kovoti su stereotipais apie žydus; skatinti toleranciją ir abipusį supratimą tarp lietuvių, žydų ir kitų tautinių mažumų; užmegzti daugiau kontaktų tarp mokyklų, mokytojų ir mokinių iš Lietuvos ir kitų šalių. Be to, Komisija įsteigė 152 tolerancijos centrus apjungiantį tinklą. Šie centrai suteikia galimybę mokytojams ir mokiniams gauti patikimos medžiagos apie Holokaustą. Didelę dalį Komisijos darbo atliko mokslininkai iš kitų šalių, įskaitant JAV Holokausto memorialinio muziejaus mokslininkus. Komisija, be to, siekdama užpildyti spragas šiuolaikinėje Lietuvos istorijoje, dalyvauja vykdant Holokausto tyrimus, taip pat publikuojant tyrimus ir informuojant piliečius apie Lietuvos vaidmenį Holokauste ir Holokausto poveikį Lietuvai bei kitoms šalims.

Lietuvoje yra keli memorialai. Vienas jų, Panerių memorialas, yra už Vilniaus miesto ribų, – čia naciai ir jų vietiniai bendrininkai nužudė 70 000 žydų Antrojo pasaulinio karo metu. Kiekvienais metais rugsėjo 23 d., minint Lietuvos Holokausto atminimo dieną, žyminčią Vilniaus geto likvidavimo metines, vyriausybės atstovai, diplomatai ir tarptautinės žydų bendruomenės atstovai aplanko šį memorialą. Nuo 2015 iki 2017 m. trimis etapais memorialo teritorijoje buvo vykdomi kasinėjimai, kurių metų atrastos naujos žudynių vietos, sargų postai, buvusių pastatų liekanos ir kaliniams skirtos tranšėjos. Tyrinėtojai, be to, rado daugiau informacijos apie Panerius ne tik Lietuvos, bet ir JAV, Izraelio bei Vokietijos archyvuose. 2019 m. Kultūros ministerija sutiko investuoti 3,4 mln. eurų daugiamečiam Panerių memorialo projekto įgyvendinimui, kuris apims daugiau archeologinių tyrinėjimų.

JAV Holokausto memorialinio muziejaus duomenimis, 1941 m. liepos mėn. pradžioje mobilūs vokiečių žudymo padaliniai, vadinamieji „Einsatzgruppe", ir jų bendrininkai lietuviai pradėjo sistemiškai žudyti žydus Kauno geto apylinkėse. Šiandien Devintojo forto muziejus ir memorialas pagerbia nacių ir sovietinės okupacijų aukas. Muziejuje eksponuojama rekonstruota celė, pateikiama išsami nacių okupacijos chronologija, pamininti ir masines žydų žudynes Kauno gete. Kaune taip pat veikia memorialinis muziejus, skirtas pagerbti diplomatui, Japonijos konsului Lietuvoje Chiunei Sugiharai, kuris išgelbėjo daugiau nei 2 000 žydų gyvybes.

Holokausto tema Lietuvoje yra įtraukta į vidurinių mokyklų istorijos privalomojo mokymo programas. Mokytojai gali įtraukti Holokausto temą ir kai moko etikos, religijos, pilietinių pagrindų ar literatūros. Valstybinių egzaminų metu, įskaitant ir valstybinį istorijos egzaminą, tikrinamos mokinių žinios apie Holokaustą. Be to, Švietimo ir mokslo ministerija ragina mokyklas vaikus įtraukti į veiklas Holokausto tema, pvz., rašinėlių konkursus, popamokinę veiklą, projektus, kurių metu mokiniai turi surinkti informaciją apie Holokausto įvykius, bei savanoriškas veiklas tvarkant netoliese esančias žydų kapines ir memorialines vietas.

Kaip jau minėta, Lietuvos parlamentas nusprendė 2020 -uosius metus paskelbti Vilniaus Gaono ir Lietuvos žydų istorijos metais. Vyriausybė bendradarbiauja su Lietuvos žydų bendruomene ir kultūros institucijomis siekdama sukurti metų trukmės programą, sudarytą iš atminimo renginių, viešų paskaitų ir parodų, skirtų nušviesti apie Lietuvos žydų indėlį ir informuoti visuomenę apie Lietuvos vaidmenį Holokauste.

Šalyje veikia keli tyrimų centrai, tyrinėjantys Holokaustą Lietuvoje, tarp jų, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Lietuvos istorijos institutas ir Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas.

Holokaustą išgyvenusių asmenų ir kitų nacių persekiojimo aukų gerovė

Lietuvos žydų bendruomenės remiamos programos, finansuojamos per Žydų materialių ieškinių Vokietijai konferenciją, teikia paramą Lietuvos Holokausto aukoms.